

Філологічний проєкт «Українське слово у вимірах сьогодення»

Онлайн-журнал «Говоримо українською правильно»

(травень 2026 рік, № 8)

***Народ назвав його Каменярем.
Роль Івана Франка у формуванні української
літературної мови***

*28 травня – 110 роковини від дня смерті
І.Я.Франка*

«Обов'язок національної інтелігенції, інтелектуальної еліти нації – пробуджувати почуття національної гідності, формувати історичну й політичну свідомість українців, визначити національні інтереси й пріоритети, зберігати національну ідентичність і духовно й морально консолідувати націю. Великі українці, такі як Іван Франко, Леся Українка, Михайло Грушевський, присвятили себе виробленню дороговказів пригнобленій українській нації, яка одвічно поривалася звільнитися із пут рабства і приниження» (М.Жулинський).

28 травня щорічно вшановуємо пам'ять Великого українця – Івана Яковича Франка. Цьогоріч виповнюється 110 роковини від дня його смерті.

«Іван Франко – це розум і серце нашого народу. Це боротьба, мука і передчуття щастя України. України і людськості» (М. Рильський).

Іван Якович, безперечно, є однією з найвеличніших постатей у царині української духовності. Діапазону його творчості немає меж. Видатний письменник, публіцист, перекладач, філософ, учений, громадський і політичний діяч. Сучасники називали його велетом думки і титаном праці. Він залишив по собі колосальну художню й наукову спадщину, яка становить близько 50 тисяч творів. 50-томне академічне видання творів, здійснене в 1976-1986 роках, є далеко неповним його доробком. За 40 років творчої діяльності він видав 11 поетичних збірок, понад 100 оповідань, 9 повістей, понад 10 драматичних творів, понад 2 тисячі публіцистичних статей. Ним здійснені переклади з

французької, німецької, англійської, польської, чеської, сербської, хорватської, старогрецької, латинської, арабської, індійської, давньоєврейської мов. Найбільше у Франка різноманітних праць літературознавчої, політичної та навіть економічної проблематики.

Франкову мотивацію писати так багато суттєво живило переконання, що він доволі самотній у такій подвижницькій праці. Буквально намагався встигнути все й докласти зусиль в усіх напрямках, бо хто ж іще зробить, якщо не він? Справді вірив, що літературою можна вплинути на суспільство – пробудити, просвітити, спонукати до глибшого самоусвідомлення.

За своєї доби Іван Франко, як і герой його поеми, був українським Мойсеєм. Розвиваючи тисячолітню традицію українського слова, він глибоко вивчав історичні закономірності поступу українського народу, пророкував його майбутній шлях, добре знав потреби своєї сучасності, мислив категоріями соборності.

Йому належить визначне місце у формуванні єдиної української літературної мови. Він долав розрив між усною народною мовою та європейською інтелектуальною думкою, збагатив її європейськими термінами, першим застосував суворий академічний синтаксис, політичні та психологічні явища. У своїх працях він висвітлював методологічні й теоретичні питання формування й розвитку української мови.

У питанні єдності літературної мови Іван Франко виходив з того, що вона є важливим об'єднуючим, консолідуючим чинником будь-якої нації. Для тогочасної України, яка впродовж кількох століть була поділена і входила до складу різних держав, проблема літературної мови, спільної для всіх українців, була особливо актуальною і значущою.

Літературну мову Іван Франко вважав «репрезентанткою національної єдності». Над тим, що таке українська літературна мова, якою їй бути, на основі чого вона повинна сформуватись у другій половині XIX ст., задумуються й інші письменники і науковці. Річ у тім, що на час активної творчої і наукової діяльності Івана Франка окреслились два варіанти розвитку української літературної мови - наддніпрянський і галицький, які попри спільність, несли в собі чимало й відмінного у фонетиці, лексиці й граматиці. Проблема поглибилась ще й тим, що після сумнозвісних Валуєвського циркуляру та Емського указу майже вся літературно-видавнича діяльність переноситься до Львова, ширше - на Галичину. Не до кінця врегульованими залишаються також правописні проблеми.

«Такий стан речей, об'єктивно беручи, вимагав усвідомлення і встановлення певних, чітких меж як для збереження догалицької, так би мовити, старовини, так і для впровадження галицьких новацій. Треба було внести ясність, зформулювати якісь єдині, більш-менш обов'язкові норми літературної мови. З другого боку,

з'являлося дедалі більше моментів суб'єктивного невдоволення, відсутності взаєморозуміння тощо. Так вироблялися передумови для мовної дискусії між «галичанами» і «антигаличанами» в мові - передумови водночас і об'єктивні і суб'єктивні» (І. Франко).

Дискусію розпочав Б. Грінченко статтею «Галицькі вірші», опублікованою в липні 1891 р. в «Правді», у якій досить різко висловився про шляхи розвитку української літературної мови. На його думку, українська літературна мова є тільки в підросійській Україні, а всі відмінності галицької книжної мови він поставив в один ряд із москвофільським «язичієм».

Іван Франко в № 18 «Зорі» за 1891 р. друкує свою полемічну відповідь під назвою «Говоримо на вовка - скажімо і за вовка», у якій, крім відповідей на закиди Б. Грінченка, здебільшого несправедливі, знаходимо й засадничі положення концепції розвитку єдиної української літературної мови. «Мені бажалось би своїми увагами, - пише він, - докинути цеглинку до взаємного порозуміння між українцями і галичанами на полі язиковім і таким способом прилучитися до полагодження одного дуже важного питання - майбутньої єдності і одноцільності нашої літературної мови, майбутньої, повторюю, бо тепер ми ще її не маємо і задля звисних, дуже важливих причин, мати не можемо».

Іван Франко обстоює право письменника користуватися зі скарбів розмовного мовлення, в тому числі й діалектного. «До головних гріхів галицько-руських писателів він (Б. Грінченко) зачислює й уживання «провінціалізмів», тобто слів, що «існують хіба у яких-там лемків чи гуцулів», а властиво не існують в тім селі чи повіті, де живе д. Чайченко. Як властиво повинні би писати ті поети, коли б їм було заборонено уживати таких слів народних, які вони чують доколя себе? Чи вони всі мусили б їздити на Псел та над Сулу вчитися українській мові і яку властиво українську мову вважають обов'язковою панове пуристи?». На цих словах І. Франка необхідно детальніше зупинитися, бо вони стали підставою для його звинувачення в тому, що він начебто закликав до діалектної багатоваріантності української літературної мови, її хутірності. Так, Ю. Шевельов, аналізуючи перебіг мовної дискусії 1891-1892 рр., вважає, що «І. Франко обстоює не тільки діалектну багатоосновність літературної мови - що було б цілком правильно; він обстоює і діалектну многоваріантність літературної мови, що практично було б дуже шкідливо». На переконання вченого, «практично І. Франко в цій статті цілком знімав з порядку денного змагання до єдності літературної мови і відкривав і сам дорогу хуторянським тенденціям, з тією тільки різницею, що Б. Грінченко проголошував монополію одного хутора, а І. Франко визнавав усі хутори за принципово рівновартісні й гідні права на самостійний розвиток за своїми внутрішніми законами. В історичній перспективі стаття І. Франка була

така ж хибна, як і стаття Б. Грінченка». Думаю, що на цю проблему треба поглянути ширше, а не тільки в контексті дискусії з Б. Грінченком, хоч і у ній І. Франко не обстоював діалектну багатоваріантність української літературної мови, він лише констатував наявність її і пояснив історичну й політичну зумовленість діалектної здиференційованості та рівновартність і цінність усіх мовно-територіальних відмінностей у межах української мови. І. Франко послідовно обґрунтував думку про єдність літературної мови, яка репрезентуючи національну єдність, є «спільним і для всіх діалектів рідним огнивом, що сполучує їх в одну органічну цілість».

«Писатель мусить поперед усього владати добре мовою свого народу, - пише він, - і то не мовою одного села, одного повіту або одної губернії, але мовою такою, котра була б однаково своя, зрозуміла і люба всім повітам, губерніям та селам, мовою літературною, мовою школи і інтелігентного товариства».

Взаємодії літературної мови і місцевих діалектів І. Франко присвятив окрему статтю «Літературна мова і діалекти». У ній він торкається джерел формування літературної мови. «Кожна літературна мова доти жива і здібна до життя, - пише він, - доки має можливість, з одного боку, всисати в себе всі культурні елементи сучасності, значить збагачуватися новими термінами та висловами, відповідними до прогресу сучасної цивілізації, не тратячи при тім свого основного типу і не переходячи в жаргон якоїсь спеціальної верстви чи купи людей, а з другого боку, доки має тенденцію збагачуватися чимраз новими елементами з питомого народного життя і з відмін та діалектів народного говору». Отже, діалекти розглядаються як одне з найважливіших джерел поповнення й збагачення словникового складу літературної мови. Проте ні тут, ні у всіх інших працях, в яких так чи інакше заторкується питання взаємодії літературної мови і місцевих говорів, мова не йде про утвердження діалектної багатоваріантності в розвитку української літературної мови. Якраз навпаки: послідовно обґрунтовується думка про доконечну потребу якнайшвидшого вироблення єдиної української літературної мови.

Загалом же питання про використання діалектів у художній літературі, як відзначив І. Франко, піднімається до того часу, поки не сформується і утвердиться літературна мова. «Доки спільна літературна мова якогось народу не вироблена і не розповсюджена настільки, що багатство діалектів могло б затемнити та заплутати її, доти звичайно в кожній літературі підносяться голоси против управління діалектів до літературних публікацій. Про них говорять з погордою, їх підіймають на сміх, їх уживання чи то в розмові чи в письмі уважають неприличним. Так було в XVI віці в Франції, коли як єдиний управлений зразок французької мови вироблялася зусиллями цвіту всієї інтелігенції мова панських

салонів. Так було з початку XVIII в. в Німеччині, коли Готшед накинувся на диктатора мови і переводив саксонське наріччя як єдино натуральну загальнонімецьку літературну мову. Аж коли літературна мова усталилася, тоді в Німеччині з радістю привітано діалектові твори: і алеманські поезії Геббеля, і австрійські Штельцамера, і долішньонімецькі Фріца Райтера та Клауса Грота».

В Україні використання різних діалектів у художній літературі, як зауважив Франко, мало свої особливості. Спочатку воно підтримувалось «москвофілами», щоб заперечити існування й необхідність самої української мови і утверджувати думку про те, що лемківський, бойківський, гуцульський та ін. діалекти разом із власне російськими є мовно-територіальними видозмінами єдиної всеруської мови, репрезентованої російською державною і літературною мовою. «Цураючися української літературної мови, яку чули довкола себе і якою переважно говорили й самі, не чуючи себе в силах писати російською літературною мовою, якої не знали гаразд, деякі молодші письменники-москвофіли на Галичині кинулися писати місцевими галицькими діалектами, лемківським та бойківським. Розуміється, - зазначає І. Франко, - ми можемо лише благословити їх на тій дорозі, в тім переконанні, що чим глибше вони вникатимуть не лише в людський говір, але також у суть людського життя і чим більші між ними проявляться таланти на тім полі, тим ближчі вони будуть до нас і до нашої української літератури».

Відстоюючи право галицьких діалектів бути використаними в художній літературі, вважаючи, що влучні мовні компоненти південно-західного походження є одним із найбагатших і найбільш надійних джерел розвитку, збагачення української літературної мови, І.Франко чітко усвідомлював, що основою єдиної української літературної мови має стати народнорозмовна мова Наддніпрянщини, оброблена й відшліфована в художніх творах І.Котляревського Г.Квітки-Основ'яненка, Т.Шевченка, Марка Вовчка, І.Нечуя-Левицького. У мові цих письменників каменяч бачив основу того типу, «яким мусить явитися вироблена літературна мова всіх українців. Уже хоч би тому, що та мова на величезному просторі від Харкова до Кам'янця-Подільського виявляла таку однотайність, такий брак різних відмін, який вповні відповідав українському національному типові, також «вимишаному» і вирівняному в цілій масі, як мало котрий подібний тип у світі. І от кожний, галичанин чи українець, хто бажає друкованим словом промовити до найбільшої маси українського народу, мусить уживати мови тої найбільшої маси, а до того мови, виробленої найбільшим числом талановитих та популярних письменників». Ці слова з усією очевидністю підкреслюють, що Франкова концепція української літературної мови якраз заперечувала діалектну варіантність, а не обстоювала її.

Концепція єдиної літературної мови І.Франка визначає і шляхи її розвитку, розбудови, збагачення. Передовсім - це внутрішні мовотворчі процеси відповідно до «прогресу сучасної цивілізації». І тут І.Франко відіграв виняткову роль. Тут тільки зауважимо, що захищаючи Старицького від несправедливої критики щодо «кування» нових українських слів, замишування незвичними, рідкісними словами і вживання деяких слів не в тому значенні, яке вони мають, а в іншому, він писав: «Не забуваймо, на ковані слова, провінціалізми та неологізми д.Старицького нарікають звичайно ті, які або раді би звузити обсяг українського письменства до рамок «домашнього обихода» і яким українська мова видається а ргіогі непридатною для вислову інтелігентних думок і відносин - або ж се митрять люди, які хвилю перед тим або хвилю по тім без церемонії будуть доказувати бідність та некультурність української мови, брак у ній найпростіших слів і термінів для культурної потреби і т. ін.».

Важливим джерелом розвитку літературної мови, як уже вказувалось, були діалектні одиниці, ширше - народнорозмовна стихія, слова й мовні звороти з «питомого народного життя».

Ще одним джерелом розвитку літературної мови, на думку І. Франка, були запозичання з інших мов. Будучи поліглотом, вільно володіючи основними європейськими мовами, прекрасно знаючи латину й греку, письменник сам вдавався до запозичення слів у випадках, коли не було адекватних українських відповідників, вважаючи цілком природнім такий процес.

Нарешті, літературна мова збагачується завдяки мові талановитих і популярних письменників. «Здається, мова се щось спільне нам усім, а проте нема сумніву, що як кожна дитина в перших роках виробляє собі свій окремий жаргон, так і кожний письменник, особливо талановитий, виробляє свою окрему мову, має свої характерні вислови, звороти, свою будову фраз, свої улюблені слова».

Франкова концепція формування єдиної української літературної мови знайшла послідовну реалізацію в його ж художній, літературно-критичній і науковій творчості, його мовній практиці. Реалізуючи засадничі положення своєї концепції' розвитку літературної мови - широке використання можливостей внутрішніх мовотворчих процесів, зокрема словотворення за українськими словотвірними моделями, переосмислення значення наявних лексем і вживання їх у вторинній номінативній функції, калькування слів і мовних зворотів, яких бракувало тодішній українській мові, безпосередні запозичання з інших мов, добір необхідних мовних одиниць із розмовного мовлення, включаючи діалектне, постійне збагачення власної літературно-мовної практики - І. Франко відіграв надзвичайно важливу роль у розбудові єдиної літературної мови, поступовому

зближенню галицького варіанта літературної мови з наддніпрянським. Вражає, передовсім, діяльність письменника щодо збагачення лексики літературної мови кінця XIX - початку XX ст. Так, опублікований покажчик слів, ужитих тільки в поетичних творах І. Франка, фіксує понад 35 тис. слів.

Порівняльний аналіз тридцятип'ятитисячного лексику поетичного діалекту Каменяра та реєстру лексем «Словаря української мови» за редакцією Б. Грінченка показав, що в поетичній творчості І. Франка вжито понад 15 тисяч слів, які не засвідчені тодішніми найповнішими лексико-графічними працями. Це власне є ті слова, які були утворені або художньо реактуалізовані, тобто введені в літературне мовлення з розмовного, завдяки поетичній діяльності насамперед І. Франка, а також художній творчості його сучасників. Серед цих слів переважають похідні слова найрізноманітніших тематичних груп лексики, сконструйовані за словотвірними моделями української мови...

Використання діалектних компонентів у мові творів Франка має, принаймні, два аспекти. З огляду на те, що митець українську літературну спочатку пізнавав за творами М. Шашкевича, М. Устияновича, Ю. Федьковича та ін. галицьких письменників, бо тодішня школа не давала доброго знання її, оскільки в ній вивчали слов'яноноруське «язичіє», а також через авторське засадниче положення писали народною мовою, якою для Каменяра був рідний йому бойківський говір, у мові художніх творів І. Франка раннього періоду досить повно відбилися основні фонетичні, граматичні і лексичні риси бойківського діалекту. При цьому вони однаковою мірою поширені як у мові персонажів, так і в авторській мові. Згодом, опанувавши українську літературну мову наддніпрянської України, перейнявшись проблемами формування єдиної літературної мови, І. Франко, перевидаючи свої твори, виправляв їх мову, заміняв вузькодіалектні форми слів, слова, звороти, передовсім у авторській мові, на такі, які використовували східноукраїнські письменники. У «Передньому слові» до другого доповненого видання збірки «З вершин і низин» у 1893 р. він писав: «Я користувався авторським правом і, не тикаючи основної думки, підправляв мову, котрої вироблення до ступеня мови літературної за останніх 20 літ все ж таки посунулось наперед, може й не без моєї скромної підмоги». У 1910 р. у «Передмові» до другої редакції одного з перших своїх художніх творів - повісті «Петрії і Довбушуки» І. Франко підкреслив, що він «поробив деякі скорочення та численні язикові поправки, лишаючи цілість, як свого роду літературний документ, без основної переробки»...

Інший аспект проблеми зв'язків мови художніх творів І. Франка і західноукраїнських, передовсім бойківського, спричинений свідомим, цілеспрямованим використанням територіальних мовних компонентів із

відповідною творчою настановою, зокрема задля передачі автентичності мовлення персонажів, відтворення місцевого колориту, досягнення більшої виразності, образності, гармонізації мовної форми зі схопленим нею змістом. Дослідник мови персонажів прозових творів І. Франка І. Ціхоцький відзначив: «Мовлення персонажів-селян чи вихідців із сільського середовища фіксує чіткі фонетичні та морфологічні риси говірок південно-західного наріччя української мови - передусім бойківських та наддністрянських. Саме діалект, тобто вживані автором фонетичні, морфологічні, лексичні та синтаксичні риси мовлення жителів бойківського Підгір'я, слугує засобом «типізації мови ріпників - недавніх селян». Іван Франко підкреслював, що етнографічні відмінності українського народу, в т.ч. й мовні, при спільності української основи «ані знівечити, ані замазати ... не можна, та й чи треба? Адже се не жадне крадене добро, а здобутки дійової праці, котрі чомусь же народились і повинні вийти на пожиток цілості». Тому багато ж з діалектних мовних одиниць, які потрапляли в живу народнорозмовну мову, він вважав загальнонаціональним надбанням і пропагував їх мовою своїх художніх творів, сподіваючись, що вони органічно ввіллються в єдину українську літературну мову.

Таким чином, Іван Якович відіграє особливу роль у змаганнях за єдність нашої літературної мови. У часи гострої боротьби між «москвофілами» й «народовцями», коли заперечувались існування й сама потреба єдиної української літературної мови, чітка позиція, теоретичні настанови Каменяра в питанні вироблення єдиної української літературної мови та його письменницька мовна практика були єдино правильними, торжество яких і показав подальший розвиток української літературної мови.

Вшановуючи видатну особистість нашої держави, виховуємо любов до рідної України, Батьківщини, свого народу, зацікавленість до вивчення творчої спадщини письменника. Роки, століття не можуть зупинити потужність слів поета-Каменяра.

Література:

1. Грещук В. Роль Івана Франка у формуванні єдиної української літературної мови. 2007р., с 29-37
2. Семків Р. Пригоди української літератури. 2023р.
3. Шпільчак М., Матеріали з української літератури. 2027р.